

ENVIRONMENTÁLNÍ ASPEKTY VÝCHOVY KE ZDRAVÍ

Hana HORKÁ

Abstrakt: *Autorka vymezuje základní problémy a tematické okruhy ekologické/ environmentální výchovy v kontextu výchovy ke zdraví se zvláštním zřetelem k proměně kurikula pregraduální přípravy učitelů 1. stupně základní školy. Zařazení environmentální výchovy mezi průřezová témata v rámcových vzdělávacích programech znamená významný posun v jejím chápání. Být „kulturním ochráncem zdraví a životního prostředí“ představuje základní kompetenci/způsoblost jedince. Kompetence souvisí s orientací v existujících vzájemně příčinných, spontánně se uplatňujících vztazích v životním prostředí, která ovlivňuje kvalitu péče o něj a potažmo o zdraví.*

Klíčová slova: *zdraví, zdravý životní styl, kvalita života, péče o zdraví, péče o životní prostředí, průřezové téma, ekologická/environmentální výchova, výchova ke zdraví, kompetence*

Každá nepříznivá změna životního prostředí limituje kvalitu života, což se stává imperativem k péči o životní prostředí jako integrální součástí ekologické/ environmentální výchovy. Propojení kategorie zdraví s procesem podpory zdraví a udržitelného rozvoje se věnují práce našich i zahraničních¹ autorů (např. BUBELINIOVÁ, HAVLÍNOVÁ, LIBA, WIEGEROVÁ, YOUNG, WILIAMS a různé dokumenty, např. WHO, Rady pro zdraví a životní prostředí, poradního orgánu vlády ČR – Státního zdravotního ústavu, Akční plán zdraví a životního prostředí České republiky /NEHAP/).

V rámci výzkumného záměru jsme se rozhodli zabývat otázkami utváření vztahu k životnímu prostředí v kontextu péče o zdraví. S ohledem na posun od empirického k ekologickému paradigmatu a od pozitivistického k sociálně kritickému přístupu ve výuce se stále častěji preferuje vzdělávání „pro životní prostředí“, tedy ovlivňování postojů, hodnot a pozitivního chování (HUCKLE, STERLING 1996, PALMER 2001). Jako speciální motivační prostředek při jejich utváření figurují otázky hodnoty zdraví a zdravotních hrozeb.

¹ Např. Journal of Environmental Health, časopis o zdraví a životním prostředí – <http://www.neha.org/JEH/> National Institute of Environmental Health Sciences (NIEH), základní informace o zdraví a životním prostředí – <http://www.niehs.nih.gov/kids>

Instrumentální a explanační funkce environmentální výchovy

Vztah člověka k přírodě bývá prezentován jako „**souboj biosféry a technosféry**“, a proto je třeba **obnovovat vyvážený stav** mezi člověkem a přírodou na principu pozitivní zpětné vazby (LIBA, 2005, s. 63). Svě místo v tomto procesu zaujímá **výchova**, která směřuje k pochopení, že **děje v přírodě jsou vzájemně propojeny**, že mezi nimi existují **vzájemné příčinné, spontánně se uplatňující vztahy**, jejichž **harmonie je narušována lidskou činností**.

V ekologické/environmentální výchově považujeme za stěžejní adekvátní vystižení a pochopení vztahů a souvislostí mezi složkami životního prostředí, zejména vzájemné podmíněnosti tří základních sfér: biosféry, abiosféry a antroposféry, vztahů lidské činnosti i jejích produktů a přírody, včetně poznávání nechtěných důsledků lidských přetvářecích činností, jež působí devastaci a ohrožení přirozených kvalit vody, vzduchu, půdy, fauny, flóry s následným ohrožením lidského zdraví i existence života na Zemi vůbec (HORKÁ 1994, s. 36). V plném rozsahu ji charakterizuje nový způsob kritického myšlení, který reflektuje globální a parciální dimenzi nesouladu kultury s přírodou a vychází z uznání vysoké hodnoty a nenahraditelnosti přírody, z uznání principiální závislosti člověka a lidské kultury na dobrém stavu biosféry. Je ve své podstatě jedním z určujících předpokladů pro pochopení nezbytnosti změny v životním stylu a chování, ale i postojů, hodnotových preferencí ap. Z této její specifiky vyplývají nové kulturní obsahové principy: **hodnotová priorita přírody pro lidský život, závislost člověka na přírodě a požadavek ekologizace duchovní a materiální kultury**. Ekologická/environmentální výchova směřuje jednoznačně k **překonání primitivně egocentrických, sebestředných názorů a preferencí hodnot** a podílí se na nové duchovní integraci člověka, jehož vřazuje do celku přírody a kultury. Usiluje o zastavení a zvrácení dosavadního způsobu vykořisťování a poškozování pozemské přírody, o antropocentrismus podrobený ekologické kázni a etickému citění.

Ekologická/environmentální výchova má **funkci instrumentální** čili je jedním z **nástrojů k zajištění** nejen **udržitelnosti** (srv. HORKÁ, 2001), **ale i zdraví**.

V **rovině explanační**, tzn. z hlediska **analýzy, vysvětlování a argumentace funkce** spočívá její funkce v:

- odhalování příčin a důsledků ničení a ohrožení ekosystémů, různých typů znečištění vody, vzduchu, půdy;
- seznámení s přírodními zdroji, zásadami ochrany přírody, s vlivem člověka (technosféry) na životní prostředí, s limity životního prostředí;
- hledání a prosazování opatření k péči o životní prostředí; zamezování devastace a konsolidaci ekologické situace; zacházení s přírodními zdroji;
- pěstování úcty k životu ve všech jeho formách a altruismu ve smyslu oceňování vzájemné provázanosti světa; rozhodování a jednání v duchu ekologické etiky a principů udržitelnosti.

Představuje základní strategii snah pro dosažení pozitivních změn prostředí, nástroj zajišťování udržitelnosti lidského světa a je sebezáchovnou potřebou a nutností. Zde nacházíme styčné body výchovy ke zdraví a výchovy ekologické/environmentální.

Hlavním úkolem kurikula výchovy ke zdraví v environmentální oblasti je přispět k pochopení, že nejde pouze o **vztahy organismů k prostředí a navzájem mezi organismy**, ale i o otázky **vlivu přírodního a sociálního prostředí na člověka**. Devastace životního prostředí má prokazatelně na lidské zdraví velký vliv (jedy v půdě; jedy ve vodě – otrávené rybí maso; psychické deprivace z bezútěšnosti devastované krajiny; jedy obsažené ve vzduchu, který dýcháme; atd.).

Cílem **výchovy ke zdraví** je rozvíjení a kultivace **postojů ke zdraví** vlastního i ostatních jako k hodnotě, která je nenahraditelným předpokladem plnohodnotného života. Jedinec se má **vyznat v sobě a ve svém prostředí** a chovat se jako integrovaná a odpovědná osoba po celý život. Péči o životní prostředí lze chápat jako určitý „přesah“ péče o vlastní zdraví. Jak ukazují dosavadní výsledky našeho výzkumu (srv. HORKÁ, HROMÁDKA 2007, 2008), žáci se často „zabývají životním prostředím“, nikoli kvůli samotnému životnímu prostředí, ale ze strachu o vlastní zdraví.

Environmentální oblast jako okruh výchovy ke zdraví se zaměřuje na tyto tematické oblasti:

- analýzu vztahu člověka a přírody,
- biologickou, ekonomickou, sociální, psychologickou determinovanost ekologických problémů, na vlivy lidských činností na přírodu,
- vliv prostředí (nejen přírodního) na zdraví.

Ve shodě s J. Šmajsem (2001, s. 8–9) přijímáme tezi o tom, že je třeba „jiný obraz světa i jiné vzdělání“, autorem provokativně vymezený jako „nový geocentrismus a k životu uctivé myšlení“. K tomu je třeba provést obsahovou strukturu vzdělání a zvýraznit především její pozitivní efekt osobnostně formativní. Důraz na chladnou slovníkovou racionalitu, encyklopedičnost, technické úspěchy a vědecký pokrok podle autora podporuje „kořistnický postoj člověka k přírodě a jen minimálně kultivuje emocionální složku lidské osobnosti“. Mělo by jít o takovou strukturu poznatků, která by „rehabilitovala pozemskou přírodu, která by živila lidskou pokoru před velkolepou evoluční tvořivostí vesmíru“. (srv. ORR 1995, s. 6). J. Šmajš (2008, s. 55–59) vyzývá k biofilní orientaci vzdělání, která „opouští axiologicky arogantní antropocentrismus i k němu doplňkovou mechanistickou interpretaci skutečnosti a upevňuje vtištění (imprinting) života jako nejvyšší hodnoty“.

Zdravotní zřetele environmentální výchovy

Být „kulturním ochráncem zdraví a životního prostředí“ představuje základní kompetenci/způsoblost jedince (ŠVEC 2004, s. 29). Z prací věnovaných problematice podpory zdraví a ekologické/environmentální výchovy (např. HAVLÍNOVÁ, HORKÁ, LIBA, WIEGEROVÁ) vyplývá, že úroveň ekologické kultury osobnosti může ovlivňovat, podmiňovat, stabilizovat „imunitní systém“ a následně příznivé ukazatele zdraví. Orientace v existujících vzájemně příčinných, spontánně se uplatňujících vztazích v životním prostředí ovlivňuje kvalitu péče o něj a potažmo o zdraví. Na jejím základě dokáže jedinec hodnotit, zvažovat rizika a přínosy a podle toho jednat, a též přijímat odpovědnost za důsledky svého chování ve vztahu k prostředí.

Z ekopedagogického pohledu jsou pak významné tematické oblasti: Kvalita životního prostředí jako aspekt zdraví. Životní prostředí jako základní determinanta zdraví. Zdravé životní prostředí jako cíl programu Zdraví pro všechny. Ekologicko sociální model zdraví (srv. Zdraví 21). Zdraví jako ústřední zájem udržitelného rozvoje.

K doménám výchovy ke zdraví náleží tyto tematické oblasti: zdraví upevňující životospráva, cvičení pro zdraví, environmentální aspekty zdraví, analýza a hledání vztahů člověk a příroda a příroda a naše zdraví, sociální aspekty zdraví, psychologické aspekty zdraví, sexualita a zdraví, péče o osobní zdraví - hygiena, poznání těla, snižování nemocnosti. (srv. WIEGEROVÁ, 2005, s. 51)

Kompetence k podpoře zdraví a k péči o životní prostředí v kurikulu české školy

Zařazení environmentální výchovy mezi průřezová témata v rámcových vzdělávacích programech znamená významný posun v jejím chápání. Kompetence člověka podporujícího zdraví korespondují s kompetencemi člověka pečujícího o životní prostředí v oblastech, které se vztahují k:

- poznávání zdraví jako nejdůležitější životní hodnoty,
- poznávání člověka jako biologického jedince, závislého v jednotlivých etapách života na způsobu vlastního jednání a rozhodování, na úrovni mezilidských vztahů i na kvalitě prostředí,
- základní orientaci v tom, co zdravé je a může zdraví prospět, a naopak co zdraví ohrožuje a poškozuje,
- využívání osvojených preventivních postupů pro ovlivňování zdraví v denním režimu, k upevňování způsobů rozhodování a jednání v souladu s aktivní podporou zdraví v každé životní situaci,
- propojování zdraví a zdravých mezilidských vztahů se základními etickými a morálními postoji, s volným úsilím atd.,
- aktivní zapojování do činností podporujících zdraví a do propagace zdravotně prospěšných činností ve škole i v obci.

Jedním z cílů základního vzdělávání je „**učit žáky aktivně rozvíjet a chránit fyzické, duševní a sociální zdraví a být za ně odpovědný**“. Na úrovni klíčových kompetencí je cíl explicitně operacionalizován v rámci kompetence **občanské**: absolvent základní školy chápe základní ekologické souvislosti a environmentální problémy, respektuje požadavky na kvalitní životní prostředí, rozhoduje se v zájmu podpory a ochrany zdraví a trvale udržitelného rozvoje společnosti; kompetence **pracovní**: přistupuje k výsledkům pracovní činnosti i z hlediska ochrany svého zdraví i zdraví druhých, ochrany životního prostředí i ochrany kulturních a společenských hodnot; kompetence **komunikativní**: využívá získané komunikativní dovednosti k vytváření vztahů potřebných k plnohodnotnému soužití a kvalitní spolupráci s ostatními lidmi); kompetence **sociální a personální**: vytváří si pozitivní představu o sobě samém, na základě ohleduplnosti a úcty při jednání s druhými lidmi přispívá k upevňování dobrých mezilidských vztahů.

Kompetence učitele pro výchovu ke zdraví v environmentálním kontextu

Pro vytvoření konceptu profesionální přípravy je třeba vymezit strukturu kompetence učitele zprostředkovávat poznání o smysluplnosti a významech lidského chování a aktivit v oblasti péče o životní prostředí. Jsou spjaty se specifickými metodickými postupy ve výuce, značným pedagogickým taktem, s vhodnou motivací a dovedností funkčně propojit cíle afektivní s kognitivními a psychomotorickými. Předpokládá se učitelova způsobilost:

- zprostředkovávat poznání o smysluplnosti a významech lidského chování a aktivit v oblasti péče o životní prostředí;
- vést žáky k rozhodování pro zdravé alternativy;
- objasňovat zdravotní rizika (např. neracionální výživy, kouření, alkoholismu);
- volit vhodné a efektivní výukové postupy;
- pedagogický takt;
- zajímavě prezentovat hodnotu přírody;
- přinášet podněty a zážitky;
- umožňovat žákům otevřeně (bez vnitřních zábrán a vnějších zásahů) citově prožívat a komentovat vlastní činnost (péči o květinu, pejska, lesní školku, studánku ap.);
- emocionálně se rozdělit o vlastní pocity a dojmy, získané v mimoškolním prostředí, kde lze vnímat velikost a sílu přírody a radost ze všeho, co příroda přináší;
- ve třídě navozovat takové sociální situace, jež žákům umožňují projevit vzájemně citlivost a empatii, být vnímavým a citlivým k potřebám a problémům druhých apod.;
- svým jednáním a chováním prokazovat, že ekologický imperativ má u něj přednost před všemi extravaganecemi konzumního stylu, před pohodlím, hmotnými výhodami apod.;

Na základě teoretických východisek, vlastní dosavadní pedagogické a vědecko-výzkumné činnosti můžeme konstatovat, že pro zkvalitňování teorie a praxe výchovy ke zdraví v environmentálním kontextu je třeba:

- strukturovat obsah výchovy ke zdraví a ekologické/environmentální výchovy ve vzájemných vazbách;
- promýšlet obsahové proporce mezi výchovou ke zdraví a ekologickou/environmentální výchovou, věnovat se jejich teorii a metodice;
- zefektivnit strategie k porozumění činnostem podporujícím zdraví a kvalitu životního prostředí k jejich praktické aplikaci v běžném životě;
- neopomíjet vliv skrytého kurikula, realizovat výzkumná šetření a projekty v oblasti výchovy ke zdraví a k péči o životní prostředí;
- pěstovat píli, důslednost, sebekázeň, překonání nepohodlí, tedy vlastnosti, jež jsou daleko konstitutivnější, a které se dnes v žácích cíleně nepěstují;
- ochránit děti před utilitarismem, instrumentalismem, pragmatismem dospělého světa, prvoplánovostí a prospěchářstvím předešlé generace;

- seznamovat se světem jako s kosmem – uspořádaným veškerenstvem, podléhajícímu harmonickému řádu;
- vštěpovat dětem často i opaky toho, co jim každodennost ukazuje jako etický, vědomostní, vztahový a osobnostní standard, standard životního stylu a hodnotové orientace (srv. KUKAL 2007);
- realizovat výzkumná šetření, projekty v oblasti zdraví a péče o životní prostředí.

Z pedagogického hlediska je vhodné připomenout, že ke správnému rozhodování o vlastním zdraví v běžném životě nedochází automaticky. Významnou determinantou chování prospěšného pro zdraví jsou fyzické, sociální, ekonomické, kulturní atributy prostředí, v němž jedinec žije. Proto je třeba ovlivňovat prostředí tak, aby se „zdraví prospěšný“ výběr stal snadnější, podvědomý a automatický. Předpokládá se jak učitelova způsobilost vést žáky k rozhodování pro zdravé alternativy, objasňovat zdravotní rizika (např. neracionální výživy, kouření, alkoholismu), tak i podpora ze strany společnosti. Mohou se stát významným podnětem pro změnu.

ENVIRONMENTAL ASPECTS OF EDUCATION FOR HEALTH

Abstract: Author refers to basic problems and thematic areas regarding the environmental and ecological education in context with the education for health with a special focus on transformation of the curriculum of pregradual preparation of undergraduate primary school teachers . The enlistment of the environmental education among cross-curricular themes pertaining to current framework of educative programmes represents a significant step forward especially concerning their understanding. The basic competence/capability of an individual is to become a cultivated guardian of the health and the environment. Such a competence - associated with students orientation in interrelated, spontaneously existing, causal relationships in the environment - obviously influences the quality of care for the environment and the health respectively.

Keywords: health, healthy life style, quality of life, care for the health, care for the environment, the attitudes, cross-curricular theme, environmental education, education for health, competence.